Sfântul Antim Ivireanul și Episcopia Râmnicului în apogeul culturii române vechi și în renașterea națională modernă

Dan Zamfirescu

În toamna acestui an s-au împlinit trei secole de la moartea martirică pentru neamul românesc a celui care a făcut din Biserică, în calitatea de episcop al Râmnicului și de mitropolit al Țării Românești, instituția supremă consacrată dăinuirii acestui neam mult încercat pe pământ, și mântuirii lui după trecerea hotarului spre viața veșnică.

Simplul fapt al posibilității acestei comemorări de trei secole ne pune în fața unei realități care măcar acolo sus, în ceata sfinților români în care se află și Sfântul Antim, este menită să provoace cutremurare atunci când se ia cunoștință de faptul că specialiștii zilelor noastre socotesc deja timpul rămas până la dispariția totală a acestui neam, ajuns să „dea înapoi ca racul" după ce reușise două milenii să treacă prin toate încercările la care a fost supus.

Suntem în ceasul în care trebuie să cerem ajutorul Celui de Sus și al sfinților Lui, și în mod deosebit al sfinților noștri, spre a face față asaltului, nu doar asupra noastră ci asupra lumii întregi, al celui ce vrea să schimbe în rugăciunea domnească pe „Vie împărăția Ta" cu venirea împărăției lui.

Prăznuirea sfinților trebuie să devină de aceea izvor de putere mai presus de toate puterile de pe pământ și de sub pământ pentru cei ce țin legătura cu Acela care ne-a adus din neființă în ființă. Iar pentru neamul nostru românesc cerul nu s-a golit, ca pentru Nietzsche sau pentru Umberto Eco, ordonatorul înmormântării sale laice ca demonstrație a stingerii în sufletul lui și într-ale celor de acolo, a credinței care dă omului puterea să poruncească muntelui să se arunce în mare.

Dar câtă vreme această putere, a credinței, rămâne vie în covârșitoarea majoritate a sufletelor românilor de azi, noi ne putem închina și-i putem prăznui pe sfinții noștri nu doar în virtutea unei tradiții de veacuri, ci cu îndrăzneala de a le cere să vină alături de noi în încleștarea de azi a neamului românesc cu stihia disoluției universale care se vrea stăpână peste planetă, și în războiul cu „inamicul naturii umane" și „marele degradant", cum l-au numit Ignațiu de Loyola și André Malraux pe diavol, și cu urdiile lui pământene.

Episcopia Râmnicului, din care Sfântul Antim Ivireanul a făcut un loc încărcat de puterea ce a sălășluit într-însul, putere pe care el însuși a sorbit-o de pe aceste meleaguri, este chemată să fie din nou, ca și acum trei secole și apoi pe vremea episcopilor Damaschin Dascălul, Clement și Chesarie, una din citadelele rezistenței ființei naționale și biruinței asupra potrivniciilor istoriei, cum s-a dovedit și prin faptul că aici s-a născut și de aici a pornit cel investit de Dumnezeu cu misiunea de a înfrunta, împreună cu poporul său, însuși „imperiul răului" devenit pentru trei sferturi de veac o cumplită realitate istorică, dar învins și datorită neamului românesc rămas creștin și având-l lider spiritual pe patriarhul Justinian.

Odată cu prăznuirea Sfântului Ierarh și Martir Antim Ivireanul este bine să ne amintim de toate acestea, legate de numele său.

Datorită hotărârii Preafericitului Părinte Patriarh Daniel de a se strânge și tipări întreaga operă a Sfântului Antim Ivireanul, cu concursul celui mai mare specialist al biografiei și operei sale, academicianul Gabriel Ștrempel, precum și al cuviosului arhimandrit Mihail Stanciu, în anul 2014 s-a tipărit pentru prima oară volumul închinat *corespondenței* și intitulat *Scrisori*. De data asta meritul principal aparține părintelui arhimandrit Mihail Stanciu. Ediția *Didahiilor* din primul volum fusese a douăsprezecea, și a patra după cel mai vechi și mai bun manuscris, descoperit și editat prima oară în 1962 de Gabriel Ștrempel. Volumul al doilea a fost reeditarea binevenită a ediției de *Opere*, îngrijită de același la Editura Minerva în 1972. Volumul al treilea, *Scrisorile*, este însă o premieră absolută și alături de monografia *Antim Ivireanul*, apărută în 1997 la Editura Academiei Române, el încununează o străduință de o jumătate de secol (exact 52 de ani) investită de academicianul Gabriel Ștrempel în cunoașterea personalității Sfântului Antim Ivireanul și accesul la opera sa.

Cei de vârsta mea își mai amintesc modul cum această strădanie a debutat cu un răsunător scandal. Publicând în 1962 volumul Antim Ivireanul, *Predici*, Editura Academiei (pe atunci a „Republicii Populare Române"), a încălcat tabuurile epocii ca să dea la lumină, după 47 de ani de la ultima ediție (a lui Petre V. Haneș, apărută în anul 1915) și având la dispoziție manuscrisul cel mai vechi, acest monument de limbă și cultură românească. Dar pentru cei ce dictau atunci în această cultură nu a contat decât calitatea de „popă" a celui publicat, și s-a hotărât, în consecință, trimiterea la topit a întregului tiraj.

Cel care a venit cu soluția salvatoare a fost patriarhul Justinian, obținând de la Gheorghiu-Dej aprobarea ca Academia să vândă Patriarhiei întregul tiraj scos de editură, obligându-se să nu-l difuzeze decât în bibliotecile parohiale. Îmi amintesc cum cei interesați umblam să obținem această ediție prin bunăvoința preoților din parohiile cărora le aparțineam. Pe atunci țineam de Pitar Moș și mi-a dat-o cel de luminoasă amintire, părintele paroh Gregorian.

Zece ani mai târziu apărea, de data asta fără nicio problemă, prima ediție integrală (minus corespondența), a operelor Sfântului Antim, îngrijită de același Gabriel Ștrempel la Editura Minerva, demarcând prin însuși acest fapt două ere în istoria României postbelice.

Revelația adusă acum de prima ediție a *Scrisorilor* este conținută în ampla epistolă adresată de patriarhul Hrisant Notara al Ierusalimului lui Iannaki Văcărescu, paharnicul Țării Românești care va fi martirizat împreună cu Constantin Brâncoveanu și fiii săi în 1714. Datată în luna decembrie 1709, ea

venea la aproape doi ani după ce Sfântul Antim Ivireanul devenise mitropolit al Țării Românești la 22 februarie 1708.

Cel urcat în scaunul de patriarh al Ierusalimului în urma decesului la 9 februarie 1707 al celebrului și marelui său unchi Dositei Notara, a devenit un dușman al mitropolitului Țării Românești ca urmare a respingerii de către acesta a încercărilor sale de amestec în treburile Mitropoliei muntene. Scrisoarea dă expresie acestei adversități, dar pentru noi este important ce aflăm din ea.

Manuscrisul de șapte pagini, păstrat acum în dosarul cu titlul „Vechi scrisori ale diferiților patriarhi ai Ierusalimului de la vestitul Nectarie până la vestitul Chiril" din Arhiva de scrisori a metocului Sfântului Mormânt din Constantinopol, a fost descoperit în Biblioteca Națională din Atena și publicat de doamna Pinelopi Stahi în teza de doctorat *Hrisant Notara, patriarhul Ierusalimului – precursor al iluminismului neoelenic*, apărută la Atena în 1999, pp. 297-305. Dar abia acum doi ani a fost făcut cunoscut la noi de părintele arhimandrit Mihail Stanciu, mai întâi în studiul *Descoperiri recente referitoare la venirea Sfântului Antim Ivireanul în Țările Române*, în revista „Ortodoxia", 2014, nr. 1, pp. 132-142 și apoi în volumul *Scrisori*, unde este reprodus textul original însoțit pentru prima oară de traducerea lui în românește de către părintele arhimandrit Mihail Stanciu și de prețioasele note care-i aparțin.

Din acest text aflăm că Antim Ivireanul a fost răscumpărat de patriarhul Dositei cu banii Sfântului Mormânt „scriind noi scrisoarea sa de iertare", deci Hrisant Notara, acum patriarh, era în cunoștință directă și exactă de cum s-au petrecut lucrurile. Aflăm apoi că a fost „egumen la Cetățuia, la Iași" deci a venit mai întâi în Moldova și era deja monah cu un prestigiu câștigat în măsura în care să fie pus în fruntea obștii ctitoriei lui Gheorghe Duca după moartea egumenului Macarie. Mai aflăm că Hrisant este cel care, din dispoziția patriarhului Dositei, l-a mutat la București și „prin voința răposatului stăpân am vorbit cu kyr Mitrofan, episcopul Buzăului [s.n. D. Z.], să-l învețe tipografia, târguindu-se să-i plătim și două sute de groși, și astfel datorită nouă, a venit acolo și a devenit cunoscut și a ajuns ceea ce este acum".

Conform celei mai recente biografii a Sfântului Antim Ivireanul, publicată de părintele arhimandrit Mihail Stanciu în albumul *300 de ani de la moartea martirică a Sfântului ierarh Antim Ivireanul (1716 – 2016)*, București, Editura Basilica, 2016, Antim Ivireanul a fost răscumpărat de Dositei „pe la 1685", și „în primăvara anului 1686, patriarhul Dositei l-a adus pe Antim în Mânăstirea Cetățuia de lângă Iași cu scopul de a lucra la tipografia grecească nou înființată și condusă de episcopul Mitrofan al Hușilor. Deși invazia polonezilor din septembrie 1686 în Iași l-a făcut pe ierarhul tipo-

graf Mitrofan să se refugieze în Țara Românească, ieromonahul Antim Ivireanul a rămas sub îndrumarea stareţului Macarie ieromonahul, învăţând limbile română şi slavonă şi aprofundând scrierile teologice şi filosofice greceşti, devenind chiar egumenul mânăstirii.

Pe la începutul anului 1690, la recomandarea patriarhului Dositei, ieromonahul Antim a venit în Bucureşti ca să înveţe meşteşugul tiparului ca ucenic al episcopului Mitrofan, acum conducătorul tipografiei domneşti de la Mitropolia Ţării Româneşti".

Dacă, aşa cum admit unii cercetători, Sfântul Antim Ivireanul s-a născut „în jurul anului 1650" sau după alţii între 1640 şi 1650, la venirea sa la noi el era un om în puterea vârstei. Avea în 1691, când prezenţa şi începutul lucrării sale la noi ne sunt demonstrate categoric de apariţia primei sale tipărituri în octombrie, cel puţin 41 de ani, dacă admitem ca dată a naşterii 1650, şi 76 atunci când şi-a încununat viaţa şi lucrarea sa la noi cu moarte martirică, în toamna anului 1716.

Admiţând datele avansate în albumul recent pentru eliberarea sa şi pentru aducerea în Moldova, ar fi avut 45 de ani în 1685 dacă se născuse în 1640 sau 35 dacă admitem ca dată a naşterii 1650, şi un an mai mult când ar fi venit la Cetăţuia care din 1678 fusese închinată Patriarhiei Ierusalimului împreună cu Bistriţa şi Probota, şi unde patriarhului Dositei îi plăcea să petreacă luni întregi dacă-l credem pe Emil Turdeanu (*vol. cit.*, pp. 294–295).

Dar dacă admitem că Antim Ivireanul a fost adus de patriarhul Dositei la Cetăţuia în primăvara anului 1686, înseamnă că a mai apucat prezenţa în Iaşi a mitropolitului Dosoftei, plecat împreună cu oştile lui Sobieski *în septembrie*, şi pe Mitrofan în tipografia de la Cetăţuia. Acesta era şi episcop de Huşi de la 11 ianuarie 1683 (Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 123). În câteva luni, şi aflat în incinta tipografiei însăşi, Mitrofan putea să-i transmită mult mai bine această ştiinţă a tipografiei noului venit decât în Bucureşti, sau ca episcop al Buzăului după 10 iunie 1691. Aşa încât cele spuse de Hrisant în scrisoarea sa nu sunt de luat chiar literă de Evanghelie. Este mai credibil ca suma de care vorbeşte Hrisant să nu-i fi fost avansată lui Mitrofan când devenise episcop de Buzău, adică după 10 iunie 1691, ci la Cetăţuia, fiindcă pentru aceasta fusese adus în Moldova Antim de către patriarhul Dositei şi nu la Bucureşti. Va fi „transferat" la Bucureşti atunci când la Iaşi, după plecarea mitropolitului Dosoftei în exil şi a lui Mitrofan la Bucureşti în urma celor petrecute în toamnă (ultimul act în care mai apare episcopul de Huşi este cel dat de Constantin Cantemir la 4 mai) lucrurile nu mai mergeau. Pe ieromonahul Antim Ivireanul îl mai găsim în Moldova atestat ca martor, în calitate de *egumen la Cetăţuia*, într-un document din 18 iulie 1689 publicat de Ion Caproşu. Deci după această dată a venit la Bucureşti.

Prezența tipografului Antim Ivireanul avea să determine cea mai categorică ascensiune a cărții grecești în spațiul ortodox necontrolat de eterodocși, fenomen ce a depășit hotarele culturii românești, înscriindu-se în istoria culturală a întregului răsărit și cu rezonanță în cultura europeană.

Fără îndoială, Antim Ivireanul stăpânea deja la sosirea în Moldova o sumă de deprinderi și cunoștea mai multe limbi, în primul rând greaca veche și nouă, dar și araba, turca și natural georgiana sa, învățând slavona poate într-o deplasare la Kiev după cum presupune Teofil G. Rendiuk sau tot în Moldova, de unde cunoscătorii de slavonă nu dispăruseră. Se va adăuga foarte repede cunoașterea „uimitoare" (G. Călinescu) a limbii române.

„Autoportretul" pe care a fost silit să și-l facă în cele două scrisori – memorii adresate lui Constantin Brâncoveanu la 13 ianuarie și 3 februarie 1711 (vezi *Scrisori*, pp. 77 – 84) după ce i se ceruse demisia prin trimis domnesc – gest umilitor – este al unui om de mare demnitate și conștiință de sine, la înălțimea scaunului ierarhic de pe care vorbea și după ce servise două decenii pe domn, neamul românesc, Biserica și cultura lui.

Venirea sa în Moldova la Cetățuia a fost provocată de nevoia patriarhului Dositei al Ierusalimului de a avea omul său în tipografia a cărei creare și funcționare datau din 1682 și se datorau mitropolitului Dosoftei al Moldovei. Prezența tipografului Antim Ivireanul avea să determine cea mai categorică ascensiune a cărții grecești în spațiul ortodox necontrolat de eterodocși, fenomen ce a depășit hotarele culturii românești, înscriindu-se în istoria culturală a întregului răsărit și cu rezonanță în cultura europeană.

În două studii fundamentale publicate în 1950 și 1952, intitulate *Le livre grec en Russie: L'apport des presses de Moldavie et de Valachie* și *Les controverses des Jansénistes et la création de l'imprimerie grecque en Moldavie*, Emil Turdeanu a arătat cum marele patriarh ce continua lupta pentru apărarea Ortodoxiei a celor care se adunaseră în 1642 la Iași, înțelegând necesitatea absolută a unei tipografii sustrase controlului eterodocșilor, a încercat să o obțină în Rusia lui Petru cel Mare, dar a eșuat. I-a fost creată însă la Cetățuia de către tizul său, mitropolitul Dosoftei, fiind ajutat de monahul Mitrofan de la Bisericani, tipograful cărților acestuia, cărți în care semna „meșterul tiparelor, smerenii ermonah Mitrofan de svânta mănăstire de Besericani" (*Molitvenicul de-nțeles*) și „Eromnah Mitrofan făcătorul tiparelor" (*Viețile sfinților*, vol. I).

Cheia acestor formulări ne-o va da cel devenit episcop de Buzău în *Octoihul* din 1700, primul cu pagina de titlu în românește și cu tipicul în limba română, dar cu cântările în slavonă. În predoslovia adresată de Mitrofan lui Constantin Brâncoveanu citim:

„Iară eu smeritul rugătoriu al măriei tale, precum ai poruncit măria ta, am început lucrul cu pohtă, și cu al lui Dumnezeu ajutoriu la săvârșit l-am

adus, cu multă bucurie duhovniciască. Una pentru bunătatea acestui bun lucru al măriei tale, care iaste pentru folosul obștesc. Și al doilea că meșterșugul acesta al tipografiei meale, care den tinerețile meale multe locuri umblând și cu multă osteneală câștigându-l, ești măriia ta pricina de s-au pus la bună tocmire precum pohtiiam, și să dă și la ceilalți ai noștri frați, care aciastă osteneală a smereniei meale a tipografiei și a cărții aceștiia ca o mică aducere și cu blagoslovenie iată o aduc slăvitei domniei măriei tale. Care tipografie, măcar că cu ajutoriul lui Dumnezeu pren mâinile meale s-au făcut, iară de la măriia ta îi iaste însuflețirea și viața, și pentru aceia să cuvine să zică că iaste tot a măriei tale".

Mărturia lui Mitrofan din 1700 este confirmată de patriarhul Dositei în cartea sa *Istoria patriarhilor Ierusalimului*, publicată postum la București de Hrisant Notara în 1715:

„Iar în anul 1680 fiind la Iași și văzând pe moldoveni că au tipografie, iar grecii nu, muream de necaz. Iar Dumnezeu, conducătorul și săvârșitorul celor bune, ne aduce pe un român ieromonah anume Mitrofan și i-am dat șese zeci de lei (εξακόσια γρόσια = 60 de groși) și ne-a construit o tipografie nouă; și deci îi dăm cheltuelile și hârtie, trămitem și cartea lui Nectarie în contra primatului papei, și, contra așteptării noste, se tipărește. De aceea am și distribuit-o tuturor gratis. Ni s-a părut lucru plăcut; și aflându-ne în anul 1683 la Adrianopol, am trimis hârtie la Iași și am dat spre imprimare și cartea lui Simeon din Tesalonic. Am scris și scrisori lui Duca-Voevod" (Traducerea din *Bibliografia românească veche*, I, p. 257).

Mitrofan nu era așadar un simplu tipograf ci deținea știința de creator de tipografii, ceea ce învățase prin „multe locuri umblând", și l-a învățat la rându-i și pe Antim Ivireanul. El a tipărit la Cetățuia în grecește primele trei cărți pe pământ ortodox: cele două amintite de Dositei în anii 1682 și 1683 și *Slujba Sfinților Martiri Sergiu și Bachus*, aceasta din urmă în martie 1685, semnată cu „episcopul Hușilor".

Dar cele mai importante apariții în tipografia creată de Dositei în Moldova în regim de absolută libertate și menite a-i sprijini lupta sa împotriva catolicismului sunt fără îndoială cele două masive „tomuri" apărute după mutarea tipografiei în Iași, în Mănăstirea Sfântul Sava, închinată Sfântului Mormânt. Primul s-a intitulat *Tomul împăcării*, cu mențiunea: „s-a tipărit cartea de față în Iașii Moldovei, cu cheltuiala Sfântului Mormânt, în anul mântuirii 1694, în luna februarie" și „s-a tipărit de Dimitrie Pădure în Iașii Moldovei, în anul mântuirii 1694 în luna februarie". Al doilea, cu titlul *Tomul dragostei asupra latinilor*, s-a tipărit în 1698, „cu halcotipia și cheltuiala Sfântului Mormânt, prin Dionisie monahul, fiind îndreptător preamăritul profesor Ieremia Cacavela". Al treilea tom avea să fie publicat în 1705 la Râmnic, de Antim Ivireanul.

Următoarea și ultima carte în grecește tipărită de Mitrofan după cele trei de la Cetățuia va fi la București, în 1690, și va conține scrierile a doi autori: Meletie Sirigul și însuși patriarhul Dositei al Ierusalimului! Prin urmare, patriarhul își extinsese aria de acțiune cu ajutorul lui Constantin Brâncoveanu în Țara Românească, unde îl cultivă mai departe pe Mitrofan, care semnează acum „fost episcop al Hușilor". Dar, de acum înainte, ștafeta cărții grecești în lumea ortodoxă va fi preluată de Antim Ivireanul pentru 25 de ani (octombrie 1691 – august 1716), și el se va impune imediat prin publicarea monumentalului volum din 1693, *Sfânta și dumnezeiasca Evanghelie elinească și rumânească*, unde se văd multiplele sale îndemânări, ceea ce ne obligă

să presupunem că anii cât a stat la Cetățuia și ca egumen, dar fiind vecin cu atelierul tipografic până la mutarea lui în Iași, în Mănăstirea *Sfântul Sava*, închinată Sfântului Mormânt, i-au folosit și pentru a deprinde arta tipografică, mai întâi de la Mitrofan, pe care-l va regăsi la București în tipografia domnească și va lucra cu el în 1690 și 1691 fără să aștepte ca să-l plătească cu 200 de groși patriarhul Dositei după ce ajunsese *episcopul Buzăului* la 10 iunie 1691. Nu în doar câteva luni după această dată, putea să ajungă la măiestria dovedită o dată cu primele sale tipărituri și să învețe meșteșugul făuririi de noi tipografii.

El s-a impus drept cel mai activ și strălucit tipograf de carte grecească pe pământ ortodox. Între apariţiile monumentale care i se datorează vor fi *Antologhionul* grecesc de la Târgoviște din 1709, închinat patriarhului ecumenic Athanasie și reeditat de mai multe ori în Apus, și ediția princeps a *Panopliei dogmatice* a lui Euthimie Zigabenul, tot la Târgoviște, în 1710. Avem dreptul să presupunem că anii pe care monahul Antim i-a petrecut în Moldova, unde a găsit o țară, un popor și o civilizație care avea deja un sfert de mileniu și era ajunsă la apogeul ei în ceea ce numim „epoca veche", i-au dat posibilitatea să devină el însuși un exponent de frunte al acestei civilizații. Acum a învățat desigur limba română, în care va continua să se desăvârșească după venirea la București, dar mai ales la Râmnic, unde va tipări primele lui traduceri capitale: *Liturghierul*, tipărit în 1706 de Mihail Ișstvanovici împreună cu *Molitvenicul*, prin care le-a înlocuit pe cele două ale mitropolitului Dosoftei după un sfert de secol.

Este greu de crezut că nu există o legătură între similitudinea opțiunilor ieșene ale mitropolitului Dosoftei și alegerea acestor două cărți pentru ceea ce avea să realizeze la Râmnic acela care pentru cel puțin câteva luni l-a putut cunoaște personal pe întâiul promotor curajos al limbii române în cultul bisericesc, cel care făcuse din ea o „limbă sfântă" alături de greacă, latină și slavă. Cu două din cărțile scoase de Dosoftei la Iași va continua Antim Ivireanul, ca episcop al Râmnicului, lucrarea mitropolitului moldovean în slujba cărții românești.

În legătură cu aceste tipărituri moldovenești pe care Antim Ivireanul nu avea cum să le ignore, după cum se dovedește și că n-a rămas insensibil la modelul uman, ierarhic și cărturăresc reprezentat de Sfântul Mitropolit Dosoftei, din moment ce ne apare ca o adevărată reeditare a lui la sud de Carpați, o informație de ultimă oră, dobândită ca urmare a investigațiilor impuse de elaborarea acestui articol cerut de Înaltpreasfințitul Părinte Varsanufie, Arhiepiscopul Râmnicului, privește cea de a doua ediție, din 1683, a *Liturghierului*. Despre ea, N. A. Ursu menționa în 1980 în ediția critică a *Dumnezeieștii Liturghii* din 1979 publicată la Iași cu studiul introductiv al celui de luminoasă memorie patriarhul Teoctist, atunci mitro-

politul Moldovei, că „din această ediție se cunosc numai două exemplare incomplete: unul se află la Biblioteca Academiei Române, iar celălalt la Biblioteca Centrală de Stat" (acum Biblioteca Națională a României). Exemplarul din Biblioteca Academiei Române cu cota CRV 77 este cel din care a reprodus în facsimil și transcriere paginile 46 – 72 în ediția din 1980 (paginile 206 – 313).

Sunt în măsură să sporesc numărul lor cu un al treilea exemplar, descoperit de către noi în Biblioteca Sfântului Sinod cu cota I 4087. El este legat în copertă de lemn îmbrăcată în piele împreună cu cea mai mare parte din *Molitvelnic* (preluat de la *logodnă* până la *sfârșitul* cu însemnarea finală: „Tipăritu-s-au în casa Svintei Mitropolii, în Iaș, leat 7191, iunie 16. Tiparnicul Niculai"). Confruntând rând cu rând textul *Liturghierului* din ediția a doua cu cel din prima ediție, care a servit ca text de bază lui N. A. Ursu, am constatat că nu se verifică informația că exemplarul de la Biblioteca Academiei Române ar fi *incomplet* și nici cel din Biblioteca Sfântului Sinod. Numai dacă admitem cu N. A. Ursu că ar fi existat altă copertă și o prefață ca și în prima ediție, dispărute în cele două exemplare cunoscute de el, putem să le considerăm incomplete. Dar cum și acest al treilea exemplar este identic cu cele două, părerea lui N. A. Ursu nu se susține și avem toate exemplarele ajunse la noi întregi. Dar între cele două ediții sunt unele deosebiri (ceea ce l-a determinat și pe N. A. Ursu să reproducă în facsimil și transcriere filele 46 – 72), așa încât o viitoare ediție integrală după textul care oricum reprezintă ultima voință a autorului, nu va fi deloc de prisos. Pe de altă parte, semnalez existența acestui exemplar din *Molitvenic* aproape integral și excelent păstrat, ca și *Liturghierul*, pentru viitoarea ediție critică la care știm că se lucrează.

Ceea ce avea să impresioneze pe toți la Sfântul Antim Ivireanul este deplina lui identificare cu neamul românesc, cu nevoile lui, cu aspirațiile lui și cu cele bune și mai puțin bune din firea lui, pe care ca mitropolit a încercat să le îndrepte prin predicile sale. Sextil Pușcariu l-a declarat în istoria sa literară „un factor cultural de o importanță atât de covârșitoare", iar pentru G. Călinescu „cunoașterea limbii române este uimitoare la Antim și de altfel din toate atitudinile, Ivireanul apare ca un perfect asimilat". El este „un orator excelent și un stilist desăvârșit. *Didahiile* rămân și azi vii". Este recunoscut drept cel mai mare mitropolit al Țării Românești de către toți cei ce s-au ocupat de el.

Dar pentru a avea deplina înțelegere a modului în care monahul adus de patriarhul Dositei la o vârstă care nu mai era a tinereții a crescut până la statura unei personalități capabile să hotărască întregul curs al unei culturi, așa cum au fost Dimitrie Cantemir, Ion Eliade Rădulescu, B.P. Hasdeu, Mihail Eminescu, Lucian Blaga și G. Călinescu însuși, trebuie să ne raportăm la ceea ce în biografia și evoluția sa a fost momentul crucial: *alegerea ca episcop al celei de a doua Episcopii istorice create de patriarhul Nifon al II-lea, împreună cu a Buzăului: aceea a Râmnicului, căreia îi aparținea întreaga românime de pe dreapta Oltului și al cărei șef spiritual ajunge*. Istoricul Ioan St. Lazăr a găsit o formulare fericită pentru ceea ce a însemnat acest moment: „Alegerea lui Antim Ivireanul ca episcop al Râmnicului a fost o lovitură de maestru a marelui domn Constantin Brâncoveanu ca și a mitropolitului său [născut în Râmnic: Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 126, n. D. Z.] Teodosie". „Cei trei ani fără două luni cât a stat la Râmnic îi marchează o sporire hotărâtoare: omul de acțiune din domeniul cultural și tipografic devine și omul de acțiune în planul pastoral, ceea ce înseamnă amplifica-

rea cadrului de activitate, o nouă frământare a vieții proprii, valorificarea normelor interioare într-o «luptă» creștină. Numai astfel se explică înalta tensiune – din cuvântul său de la sfârșitul acestei perioade, adică de la întronizarea ca mitropolit".

„Aici la Râmnic, neamul românesc nu mai era, pentru Antim, o entitate oarecum abstractă, ci o realitate vie, concretă; o realitate problematizantă cu atât mai mult cu cât spațiul de acțiune al ierarhului era într-o zonă de importanță strategică pentru ajutorarea românilor din Transilvania expuși ofensivei catolicismului și protestantismului".

Fără Episcopia Râmnicului, singura care nu i-a creat probleme neplăcute precum egumenia de la Cetățuia și Snagov, iar după aceea Mitropolia, „Antim Ivireanul" al istoriei, hagiografiei și mai ales al literaturii n-ar fi existat, pur și simplu. Am fi vorbit de un harnic tipograf din vremea lui Constantin Brâncoveanu, cel mai harnic și cel mai strălucit din întreaga istorie a tiparului nostru de până atunci, dar nimic mai mult. Fiindcă ar fi lipsit tocmai treapta pe care a urcat la Mitropolie prin modul în care s-a afirmat aici, și i-ar fi lipsit acel „genius loci" sorbit de pe meleagurile oltene, care a făcut dintr-însul un luptător până la jertfa de sine pentru neamul de adopțiune.

Ce a însemnat păstoria lui de trei ani fără două luni la Râmnic, cu numărul de cărți tipărite și mânăstirile restaurate, a înfățișat magistral academicianul Gabriel Ștrempel în monografia sa, dar și alți autori. Cât de conștient a fost însă deținătorul cârjei episcopale a Râmnicului de obligațiile dar și de posibilitățile ce i le crea această demnitate arhierească, se vede numai din modul cum a înțeles să pună în aplicare, din primul moment, un veritabil program.

Acest program era sinteza dintre cele două tradiții de până atunci: aceea din Moldova, reprezentată de marii ierarhi Varlaam și Dosoftei, și aceea din Țara Românească, reprezentată de voievozii care de la Radu cel Mare, Mihnea „cel Rău", Vlad cel Tânăr și Neagoe Basarab, continuând cu Matei Basarab și ajungând la Șerban Cantacuzino, făcuse din șefii statului principalii promotori ai culturii, iar cu Neagoe Basarab chiar unul din creatorii ei.

Cel care a făcut politică de stat din promovarea limbii române în cult, nu numai în cazanii, a fost însuși deținătorul puterii statale: domnul Țării Românești Șerban Cantacuzino, fiul Elinei, fata cea mică a lui Radu Șerban, ostașul și urmașul lui Mihai Viteazul la tronul Țării Românești, figură luminoasă căreia boierii i-au trimis o scrisoare emoționantă și azi, publicată de N. Iorga în *Scrisori de domni*. Nepotul de fiică se revendica urmașul său chiar pe coperta *Sfintei și dumnezeieștii Evanghelii* în limba română, tipărită la București în 1682, trei ani după *Liturghierul lui Dosoftei* și pe a doua, *Apostolul* din 1683. Domnul însuși era autorul predosloviei

în care arăta cum i-a dat dispoziție fratelui său, Iordache, să așeze textul românesc după rânduiala celui grecesc spre a fi utilizat ca dintr-o carte de cult. Aceeași dispoziție a fost dată și pentru *Apostol*. Dar cu aceasta, acțiunea sa de introducere a limbii române în cultul bisericesc a luat sfârșit. Șase ani mai târziu va apărea însă celebra *Biblie a lui Șerban*, tipărită de cel care fusese tipograful de la Cetățuia și venise în Țara Românească după invazia poloneză din septembrie 1686, în ultimii ani de domnie ai lui Șerban Cantacuzino, spre a se realiza apoi pe deplin ca episcop al Buzăului în decurs de 11 ani.

Devenit episcop al Buzăului în vara anului 1691, Mitrofan va scoate un șir de cărți esențiale ale cultului până în vara anului 1702 când moare (vezi Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 171) predând ștafeta și scaunul episcopal lui Damaschin Dascălul. El a pus bazele unei tradiții care va face din această Episcopie și din tipografia cu care a înzestrat-o una din coloanele de susținere ale Bisericii și culturii române din secolul următor și până azi. Dar niciuna din tipăriturile sale, inclusiv cea mai impunătoare din tot ce ieșise până atunci afară de *Biblie*, adică cele douăsprezece *Minee de la Buzău*, nu a trecut de traducerea explicațiilor tipiconale, a textelor biblice și a sinaxarelor. Cântările – adică esențialul – au rămas tot în slavonă. Deși fusese tipograful lui Dosoftei, episcopul de Huși, devenit de Buzău, nu a trecut peste acest hotar, pe care Dosoftei și Șerban Cantacuzino îl depășiseră aproape concomitent. Dar se găsiseră alături numai pentru scurtă vreme, unul murind în 1688 – zice-se otrăvit chiar de fratele și de nepotul care-l va urma la tron, ambii fiind în dezacord cu politica sa externă – iar celălalt plecând din țară în toamna anului 1686. Locul deținut de cei doi a rămas gol, iar Mitrofan nu avea statura unui înlocuitor și continuator. Acesta va apărea numai în persoana lui Antim Ivireanul, care va fi impus în scaunul de la Râmnic de domnul cel nou (desigur cu sprijinul patriarhului Dositei și cu îndemnul lui Hrisant, prietenul apropiat al lui Constantin Brâncoveanu și atunci în bune relații cu Antim Ivireanul) în locul lui Ilarion. Oficial Ilarion a fost depus și trimis stareț la Snagov din cauza înclinării sale spre catolicism. Dar așa cum afirmă Gabriel Ștrempel, în monografia sa, a primat conflictul cu patriarhul Dositei Notara, care se amesteca în treburile Episcopiei, așa cum o va face și Hrisant, ca patriarh, cu Antim Ivireanul ca mitropolit al Țării Românești.

Alături de domn s-a aflat cu siguranță mitropolitul Teodosie, care va lăsa prin testament ca Antim Ivireanul să-i ia locul atunci când va pleca la Domnul. Ochiul său știuse să distingă în tipograful de la București și Snagov pe singura mare personalitate rămasă întregii Biserici Ortodoxe Române după plecarea lui Dosoftei.

Ceea ce se vede când urmărim în monografia academicianului Gabriel Ștrempel șirul aparițiilor de până atunci datorate lui Antim Ivireanul – tipograful de la București și Snagov – și-l raportăm la ceea ce avea să urmeze o dată cu urcarea sa în scaunul episcopal de la Râmnic și este determinat tocmai de prezența lui aici, este acest program care apare evident în viața Bisericii noastre pentru prima oară și legat de o anumită personalitate, și este pus în aplicare imediat: impunerea limbii române în slujirea bisericească de toate felurile în locul slavonei, dar evitând totodată înlocuirea acesteia cu greaca promovată de reprezentanții acelei renașteri elene care și-a avut pe pământ românesc și în români principalii sprijinitori și finanțatori.

Gabriel Ștrempel a presupus că Antim Ivireanul avea deja traduse măcar parțial *Liturghierul* și *Molitvelnicul* atunci când a devenit episcop, dar că simplu monah, chiar stareț la Snagov, nu și-ar fi putut permite să le tipărească de capul lui, sfidând puternicul curent grecesc ce i-a făcut și pe fiii lui Constantin Brâncoveanu să-și scrie compunerile tipărite de Antim Ivireanul numai în neogreacă și nimic în românește. Dar aceasta înseamnă că numai la Râmnic, și în calitatea sa de ierarh, Antim Ivireanul a găsit locul și mediul spiritual care i-au permis să pună în aplicare planul său. „Liturghierul și Molitvenicul erau traduse de către Antim Ivireanul cu cel puțin un an înaintea imprimării. Nu erau singurele cărți traduse și tipărite în românește de către Antim. Dar fiind înconjurat de lumea grecească de la curtea lui Brâncoveanu ce nu vedea cu ochi buni folosirea limbii românești în Biserică, a dus un război surd și lung ca să poată elimina treptat încercările de grecizare ale liturgicii ce ținea la înlocuirea limbii slavone. Brâncoveanu era de acord în general, cu tendințele de românizare ale lui Antim, dar trebuia să menajeze și susceptibilitățile puternicilor arhierei de la Ierusalim".

Am citat din studiul intitulat *Molitvenicul Sfântului Antim Ivireanul – piatră de hotar în cultura bisericească în limba românească* apărut în volumul *Șerban Cantacuzino, Antim Ivireanul și Neofit Cretanul – promotori ai limbii române în cult*. Lucrare publicată cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, București, Editura *Cuvântul vieții* a Mitropoliei Munteniei și Dobrogei, 2013, p. 176. În acest studiu, academicianul Gabriel Ștrempel afirma că „*Molitvenicul* din 1706, tradus în totalitate de către Antim Ivireanul, este cel dintâi imprimat în românește [de fapt este al doilea, după al mitropolitului Dosoftei, notă D. Z.] și avea să rămână în vigoare până astăzi, natural cu adausurile și

modificările impuse de trecerea timpului. Traducerea a fost făcută după cartea tipografiei lui Nicolae Glykis din Ianima, apărută la Veneția în anul 1691. Diortosirea, adică îngrijirea, corectarea, a fost făcută de ieromonahul Ioan Abramios. Acesta, devenit predicator la curtea domnească de la București și apropiatul lui Antim, va juca un rol central în anul pătimirii sale (1716). Cartea fusese concepută de Antim să includă la început și un *Liturghier*. Văzând dimensiunile volumului și grosimea cotorului, căci hârtia era consistentă, și gândindu-se probabil cât de incomod este de folosit un asemenea tom, a dispus separarea Liturghierului de Molitvenic și paginarea separată a fiecărei părți (sunt numerotate paginile, nu filele, așa cum procedau tipografiile din Apus). A rămas însă aceiași foaie de titlu: *Euhologhion* și pentru *Liturghier*, precum și paginile omagiale adresate lui Antim, la care ne vom referi în rândurile ce urmează" (pp. 176 – 177).

Mai departe, academicianul Gabriel Ștrempel transcrie și publică pentru prima oară integral predoslovia cu care Mihail Ișt vanovici tipograful a însoțit această tipăritură, din care pentru prima oară s-au reprodus doar câteva fragmente în *Bibliografia românească veche*, tomul I, 1903, pp. 541 – 542 (Secțiunea *Adaose și îndreptări*). Mai consemnează faptul că „în 1713 Antim dispune să se reediteze *Molitvenicul* tipărit de Mihail Ștefanovici la Râmnic în anul 1706, suportând singur cheltuielile de imprimare". Reproduce și titlul acestei reeditări care nu a fost înregistrată în *Bibliografia românească veche*, unde la p. 487 a tomului întâi găsim la nr. 164 numai *Liturghii, Târgoviște*, 1713. Dar nu este înregistrată nici în tomul IV, *Adăugiri și îndreptări*, 1944.

Pentru prima oară, istoriografiei noastre literare i-a fost adusă la cunoștință existența unui *Liturghier* tradus și tipărit de Antim Ivireanul la Râmnic în 1706, abia în 1968, de către doctorandul Dimitrie Coravu, în articolul *Precizări și contribuții la Bibliografia românească veche*, apărut în „Mitropolia Olteniei", XX, 1968, nr. 9 – 10, septembrie – octombrie, pp. 722 – 731. În acest articol, autorul arată că „După cum va reieși din descrierea mai amănunțită a celor două tipărituri, la Râmnic în 1706 s-a tipărit un *Molitvelnic* împreună cu Liturghia, alcătuind două volume, cu același titlu [s. D. Z.]: «Molitvenic», volumul I: *Liturghie* și volumul II: *Molitvelnicul* propriu-zis". Pentru a corespunde pe deplin realității trebuia spus că s-a tipărit nu o *Liturghie*, ci un *Liturghier* cu toate cele trei Liturghii: a Sfântului Ioan Hrisostom, a Sfântului Vasile cel Mare și a Sfântului Grigorie Dialogul. Acest articol din 1968 care a fost o lucrare de seminar la preotul profesor Alexandru I. Ciurea, a trecut neobservat timp de un deceniu, până când în 1979, împlinindu-se trei secole de la apariția *Liturghierului* mitropolitului Dosoftei, preotul profesor I. Ionescu a publicat articolul cu titlul *Trei sute de ani de la tipărirea Liturghierului de mitropolitul Dosoftei (1679 – 1979)* în „Glasul Bisericii", XXXVIII, 1979, nr. 9 – 10 septembrie – octombrie, pp. 995 – 1015. În acest articol s-a ocupat și de a treia traducere a *Liturghierului*, realizată și tipărită de Antim Ivireanul la Râmnic în 1706. La paginile 1005 – 1007 din acest studiu citim: „*Evhologhionul* din 1706, cartea de cult cea mai folosită de preot este alcătuită din două volume, fiecare volum purtând același titlu [s. D. Z.]. Faptul care este foarte important și ne interesează pe noi aici, primul volum din *Evhologhion* cuprinde *Liturghierul*, cu cele trei liturghii, iar volumul II cuprinde *Molitvelnicul* propriu-zis.

Deci pentru prima dată în Țara Românească, *Liturghierul* s-a tradus și s-a tipărit «prin osteneala și toată cheltuiala» lui Antim Ivireanul la 1706, în tipografia de la Râmnicu-

Vâlcea, care are același text, literă și aproape format de pagină, cu unele deosebiri de gravuri cu *Liturghierul* retipărit la Târgoviște în 1713, devenind «ctitorul limbii noastre liturgice». *Liturghierul* din 1706 fiind cuprins în *Evhologhion*, nepurtând titlul de *Liturghier*, cuprinsul lui fiind indicat în tabla de materii a primului volum, nu a fost reținut nici de *Bibliografia românească veche* și nici remarcat de cercetătorii operei lui Antim Ivireanul, nici în lucrările despre Antim Ivireanul, nici în tratatele de istoria limbii române sau de istoria Bisericii Române. Prima descriere a *Liturghierului* din 1706 a fost făcută în anul 1968.

Care a fost motivul neexplicat până acum, ce l-a determinat pe Antim Ivireanul să tipărească *Liturghierul* din 1706 sub numele de *Evhologhion*?

Considerăm că Antim Ivireanul, fiind episcop, a dus o acțiune de tact, ca să nu pară că iese de sub cuvântul mitropolitului său Teodosie, care nu acceptase să traducă Liturghia în limba română, decât indicațiile tipiconale. În felul acesta, *Liturghierul* din 1706 apărea deghizat, sub numele de *Evhologhion*, în primul său volum, având justificarea că Liturghia cuprinde Taina Euharistiei, făcând parte din cele 7 taine, ca prima din *Evhologhion*. Desigur și mitropolitul Teodosie a dovedit tact, înțelepciune și pogorământ și dragoste pentru limba românească, pentru că nu a făcut caz de lucrarea întreprinsă de Antim Ivireanul, ci din contră, i-a aprobat-o tacit, dovadă că îl recomandă ca succesor al său în ultimele clipe ale vieții sale. Mediul din Oltenia era mai favorabil unei asemenea lucrări considerată «revoluționară» decât mediul capitalei Țării Românești [s. D. Z.]. *Evhologhionul* cuprinzând partea I *Liturghierul*, va circula și în Transilvania, cum arată însemnele ce le poartă exemplarele (partea I și partea a II-a) la Biblioteca Academiei R.S. Române, CVR (cota I 150 A).

Ajuns mitropolit al Țării Românești (1708 – 1716), Antim Ivireanul va retipări în 1713 la Târgoviște atât *Evhologhionul* cât și *Liturghierul* din 1706 în volum aparte" [s. D. Z.].

Se dă însă numai titlul volumului ce conține Liturghierul, nu și pe cel al Molitfelnicului.

Și cele scrise mai sus în anul 1979, inclusiv ipoteza „deghizării" Liturghierului în Molitvelnic, și cele scrise recent de academicianul Gabriel Ștrempel în legătură cu presupusa dispoziție venită de la Sfântul Antim Ivireanul de a disjunge cele două părți ale *Evhologhionului* din cauza dimensiunilor pe care amenința să le ia tipăritura, au fost lămurite de părintele arhimandrit Policarp Chițulescu, directorul Bibliotecii Sfântului Sinod din București, în articolul *Evhologhionul de la Râmnic (1706) și primul Liturghier românesc tipărit de Sfântul Ierarh Antim Ivireanul*, apărut în „Tabor – revistă de cultură și spiritualitate românească", Cluj, VII, 2013, nr. 9, septembrie, paginile 68 – 75.

Părintele arhimandrit Policarp Chițulescu a făcut demonstrația definitivă că la Râmnic s-au tipărit *Liturghierul* și *Molitvelnicul* împreună, existând un exemplar excepțional de bine păstrat, neuzat de o îndelungă folosință ca toate cele cunoscute până acum și neîmpărțit în două volume legate separat spre mai ușoară mânuire, ca majoritatea celor ajunse până la noi. El are cota I 4637 și a provenit din biblioteca binecunoscutului istoric ardelean, părintele doctor Gheorghe Ciuhandu. A fost cumpărat de la moștenitori în anul 1961 de Patriarhia Română. Această tipăritură nu este alcătuită din două volume înfățișate ca atare, cum s-a spus, ci conține traducerea cărții tipărite de Mihai Glykis la Veneția în 1691, în care *Liturghierul* și *Molitvelnicul* apar tot împreună, carte la care trimite însuși Sfântul Antim Ivireanul pe ultima pagină a tipăriturii de la Râmnic.

Cartea de la Râmnic are o singură copertă, pe care scrie: *Evhologhion, adică M[o]l[i]tv[e]n[i]c acum întâi într-acesta chip tipărit și așezat după rânduiala celui grecesc, întru al 18 an a prea înălțatei domnii a prealuminatului oblăduitoriu a toată Țara Rumânească Ioan Constandin B[asarab] B[râncoveanu] V[oievod] fiind mitropolit țării, kir Teodosie, prin osteneala și toată cheltuiala, iubitoriului de Dumnezeu kir Antim Ivireanul episcopul Râmnicului. De Mihail Ișvanovici, ipodiaconul tipograful în Râmnic la anul de la H[ristos] 1706*. În cuprinsul ei este inclus și *Liturghierul*, ca și în ediția grecească ce i-a servit de original.

„Ediția grecească din 1691 imprimată la Veneția în Casa de editură a lui Nicolae Glykis – scrie părintele arhimandrit Policarp Chițulescu – era în acel moment printre cele mai noi și mai accesibile ediții grecești ale *Evhologhionului*, probabil și cea mai demnă de încredere, de vreme ce Sfântul Antim Ivireanul o utilizează, însă credem că a ales-o pe aceasta și pentru că era diortosită de un renumit traducător de texte și îngrijitor de ediții, Ioan Avramie, cel care avea să-i devină un foarte devotat prieten" (p. 71).

„Numele grecesc de *Evhologhion* al tipăriturii de la Râmnic din 1706, urmat de varianta sa slavă, *Molitvenic*, i-a indus în eroare pe unii cercetători, făcându-i să nu observe *Liturghierul* din acest volum" mai scrie părintele Policarp Chițulescu, închizând ochii la metehnele unei științe autohtone pline de asemenea „hibe". Căci era suficient ca în absența acestui volum rarisim, devenit accesibil abia în 1961, cei care au alcătuit *Bibliografia românească veche* să se uite dincolo de copertă la ce conține cartea respectivă spre a lua cunoștință de titlurile foarte clare și însoțite de paginile cu chipurile autorilor *Liturghierului* (nu este Sfântul Vasile ci doar Sfinții Ioan Hrisostom și Grigorie Dialogul). Cum scrie și părintele Policarp Chițulescu, „de la prima citire, titlul indică faptul că este pentru prima oară când apare un volum cu structura celui de față, preluat după greci. Adică, pentru întâia oară *Liturghierul* se publică împreună cu *Molitvenicul* într-un singur volum, sub numele vechi de *Evhologhion* […]. La finalul *Evhologhionului* de la Râmnic se precizează și care ediție grecească a fost utilizată pentru traducerea (ca izvor) de către editorii râmniceni supravegheați de vlădica Antim" (pp. 70 – 71).

Părintele Policarp Chițulescu înlătură categoric ipoteza academicianului Gabriel Ștrempel: „Deci nu este întemeiată ideea că s-a renunțat în atelier la alcătuirea celor 2 lucrări și i s-a pus fiecăreia câte o foaie de titlu separată și cuprins (care nu au mai corespuns realității). Aceasta arată încă o dată că *Liturghierul* de la Râmnic din 1706 nu a fost tipărit decât legat cu *Molitvenicul*, după modelul grecesc citat", p. 72.

Episcopatul râmnicean al Sfântului Antim Ivireanul s-a aflat așadar la originea acestui autentic fenomen cultural care a fost biruința limbii române în Biserică.

Insistența noastră asupra acestei chestiuni, aparent oțioasă, se datorează faptului că așa cum citim și în articolul din „Tabor" pe care ni s-a părut necesar să-l facem cunoscut tuturor celor ce ne va citi, „*Evhologhionul* imprimat la Râmnic în 1706 a constituit pasul definitiv pentru românizarea slujbei în biserică [s. D. Z.] prin introducerea în circuitul limbii române a celor mai importante și mai utilizate texte liturgice" (pp. 72–73).

Părintele director al Bibliotecii Sfântului Sinod a depus o enormă muncă spre a pune în lumină pentru prima oară „faptul că *Evhologhionul* din 1706 s-a bucurat de o deosebită receptare în rândul preoțimii române. Exemplarele păstrate indică o pregnantă prezență și utilizare a acestora în Transilvania și Banat, iar gradul de uzură a filelor confirmă cele spuse". În nota 13, autorul articolului a comasat informațiile despre această excepțională circulație în spațiul transilvan a cărții de la Râmnic, un mod de a proiecta o puternică lumină și asupra chipului vlădicii Antim Ivireanul din punctul de vedere al impactului său asupra românimii ardelene și a ceea ce a însemnat capacitatea sa de a selecta cărțile cu cele mai mari șanse de a servi interesele neamului românesc. Se poate spune – cum citim și în articol – că „răspândirea fulger a acestor două cărți coligat în toate Țările Române datorită deosebitei primiri avută în rândurile preoțimii, va grăbi o a doua ediție a acestora, astfel *Liturghierul* și *Molitvenicul* vor apărea în volume distincte la Târgoviște în 1713" (p. 70).

Episcopatul râmnicean al Sfântului Antim Ivireanul s-a aflat așadar la originea acestui autentic fenomen cultural care a fost biruința limbii române în Biserică. A demonstrat-o și faptul admis de părintele arhimandrit, că „de bună seamă că Sfântul Antim a început lucrul la traducerea *Liturghiei* și a *Molitvenicului* înainte de a fi episcop la Râmnic, dar fiind volumul mare de texte, el și ajutoarele sale s-au slujit probabil și de manuscrise românești existente, dar cel mai sigur de tipăriturile slavo-române și grecești din epocă" (p. 73).

Fără pământul vâlcean care a acționat precum magnetul așezat sub pilitura de fier spre a produce „spectrul magnetic", nu am fi înregistrat însă acest episod glorios din apogeul culturii noastre vechi. Apogeu pândit din umbră de catastrofa politică ce-i va răpune și pe Constantin Brâncoveanu și pe mitropolitul său, și va institui pentru aproape un secol regimul turco-fanariot.

Că episcopul Râmnicului a pornit de la primul pas la așezarea, prin Biserică, a culturii românești pe temelia limbii vorbite de acest neam, după ce trei secole se folosise de slavona universală pe care amenința să o înlocuiască cu greaca, ne-o dovedește tocmai modul cum a înțeles să

înnoade firul rupt odată cu plecarea în exil a mitropolitului Dosoftei.

Puterea sufletească și intelectuală, tăria de caracter a fostului rob la turci care va pieri în cele din urmă din cauza unei iluzii politice, așa cum vor pieri peste un sfert de mileniu atâția alții, au fost atât de mari, încât el și-a asumat de unul singur destinul unei culturi întregi, într-un moment când mulți erau dispuși să o împingă în umbră în favoarea alteia devenită „modă", dar care amenința să devină dominantă în conjunctura politică ce se pregătea.

Că Antim Ivireanul s-a simțit lucrând de unul singur, și nu va împărți cu nimeni nu gloria, ci răspunderea a ceea ce pornea să facă de pe malurile Oltului păstoriei sale, ne-o dovedește tocmai titlul acestor două tipărituri râmnicene adunate într-una singură, dar numerotate separat. În acest titlu, domnul Țării Românești nu mai apare decât în chip de reper cronologic: „Întru al 18-lea an a înălțatei domnii a prealuminatului etc". El nu este menționat cu nicio contribuție, nici cu porunca și nici cu banii ca în alte cazuri. Numele superiorului ierarhic apare și el doar ca „fiind mitropolit țărâi kir Theodosie". Atât osteneala cât și toată cheltuiala sunt ale iubitorului de Dumnezeu kir Antim Ivireanul, episcopul Râmnicului. Sub acest nume apare numele tipografului: „Mihail Ișt̆vanovici ipodiaconul tipograful", și locul unde s-a lucrat: „În Râmnic, în anul de la Hristos 1706".

Predoslovia tipografului, pentru întâia oară făcută integral accesibilă în anul 2013 de către academicianul Gabriel Ștrempel, conține primul și ultimul omagiu adus ierarhului, și avem în el o aluzie la condiția sa de rob, comparată cu a lui Iosif din Biblie, cel vândut de ai săi dar ajuns mare la curtea lui faraon, așa cum și el a urcat în scaunul acesta. Este unicul elogiu autentic ce i-a fost închinat (comparația cu predoslovia lui Gheorghe Radovici la *Octoihul* din 1712 este semnificativă) și pe care el însuși l-a putut cunoaște. Dar la reeditarea separată a celor două cărți, ca mitropolit, în 1713 (tipograful fiind acum celălalt ucenic, Gheorghe Radovici), acest unic omagiu, primit la Râmnicul Vâlcii, va dispărea. În rest, cu excepția înlocuirii numelui mitropolitului Teodosie cu al său, conform protocolului, nimic nu se va schimba. El rămâne mai departe unicul făuritor și unicul ostenitor al cursului pe care-l imprima culturii române cu aceste cărți cărora li se va adăuga în 1712 și primul *Octoih* integral românesc, proiectat și început de mitropolitul Dosoftei, dar nerealizat. (În 1706, la Râmnic cântările au rămas în slavonă și se pare că au fost preluate din *Octoihul* lui Mitrofan de la Buzău, apărut în 1700).

S-a amintit faptul că Episcopia Râmnicului era cea mai apropiată și a stat în cele mai strânse legături cu spațiul transilvan, în special cu Sibiul, dar și cu cetatea unirii și a Mitropoliei: Alba Iulia. La ceea ce ne-a revelat recentul articol al părintelui arhimandrit Policarp Chițulescu să adăugăm că episcopul Râmnicului a fost amestecat în mod direct în ceea ce se petrecea peste munți, unde se încerca ruperea neamului românesc pe cale religioasă, și i-a sprijinit pe românii din Sibiu și din Brașov, aceștia din urmă concentrați în jurul Bisericii *Sfântul Nicolae* din Șcheii Brașovului, ctitoria lui Neagoe Basarab. Dar omul trimis de Constantin Brâncoveanu să întărească ortodoxia transilvană la Alba Iulia, capitala Principatului, cu o carte ce avea la bază cartea vlădicii Varlaam din 1643 cu unele intervenții și adaosuri, a fost cel mai valoros, cel mai important și cel mai devotat ucenic al Sfântului Antim Ivireanul de pe când era egumen la Snagov: Mihail Ștefanovici sau Ișt̆vanovici. Misiunea lui transilvană, așa cum

scria în monografia sa academicianul Gabriel Ștrempel, nu a fost doar de tipograf, ci în primul rând aceea de a constata ce se petrece acolo și cum se poate lupta. Ceea ce a reușit să facă efectiv a fost ca, în 1699, să dea pe lângă *Bucoavna* destinată creșterii noii generații, *Chiriacodromionul* de la Alba Iulia, *cartea cu cea mai lungă viață și cea mai mare răspândire din întreaga cultură română*, a cărei a 13-a ediție după cea de la Alba Iulia s-a tipărit în 1929, după 240 de ani. Toate cele 13 ediții sunt din Transilvania și Țara Românească, unde s-a simțit mai mult nevoia de ea, trei fiind de la Râmnic (1748, 1792, 1798). Omul care și-a legat numele de această carte va deveni, după etapa de la Râmnic, ambasadorul cultural în Georgia și creatorul tiparului în patria învățătorului său. De acolo nu se va mai întoarce în țară și se pare că va ajunge în Olanda, unde i se va pierde urma. Statura lui intelectuală ni se revelează însă deplin din predoslovia cărții tipărite la Râmnic, și nu este de crezut că cel trimis de Constantin Brâncoveanu peste munți cu banii lui și cu instrucțiunile de rigoare, dar plecat de lângă teascul de la Snagov, spre a reveni apoi la Râmnic, nu purta în el tot ceea ce era în sufletul părintelui său spiritual, despre care, ca episcop, va scrie magnificul elogiu.

Tipărirea la Râmnic a ultimului din seria de „tomuri" pregătite de patriarhul Dositei, *Tomul bucuriei* – ediție ce l-a prins încă în viață – poate fi considerată și o datorie plătită celui care-l liberase din robie și căruia îi datora – după cuvintele lui Hrisant – ceea ce ajunsese a fi. „Cheltuiala și îngrijirea" a aparținut patriarhului Dositei al Ierusalimului, dar s-a tipărit de către „prea iubitorul de Dumnezeu și prea învățatul episcop al Râmnicului domnul Antim din Ivir în anul 1705, în luna septembrie". În schimb, tipărirea *Antologhionului* din 1705, iar anul următor a *Liturghierului* și a *Molitvenicului* românesc împreună, și a *Octoihului* deocamdată cu textul cântărilor rămas în slavonă, toate la un loc făceau dovada că pe scaunul de la Râmnic ajunsese un adevărat conducător de oameni, capabil să gândească și să acționeze pentru a face din instituția divină și umană pe care o conducea o reală putere. O putere în același timp spirituală și lumească, în stare de a servi un neam anume: cel românesc.

Putem vorbi fără a greși cu nimic de deplina angajare a episcopului în realitatea cu care se confruntau zi de zi credincioșii pe care-i păstorea. Aceasta se va vedea și mai clar atunci când va deveni mitropolit și predicator de amvon și când partizanatul politic îl va costa conflictul cu Constantin Brâncoveanu, iar apoi extrema umilire și uciderea, în 1716, de către fanariotul pe care l-a înfruntat de o manieră sinucigașă.

„Blândul" Teodosie (N. Iorga) și l-a ales ca episcop de Râmnic și-l va recomanda ca urmaș al său în scaunul mitropolitan pe cel mai puternic spirit și, în același timp, pe cel înzestrat cu toate darurile meseriei de ti-

pograf, gravor, miniaturist și conducător. Nu l-a bănuit și pe cel de orator bisericesc, dar l-a stimulat prin alegerea sa!

Noul episcop al Râmnicului a publicat imediat și prima dintre broșurile sale menite a face din clerul vâlcean, și prin el din tot clerul românesc, cea mai mare putere capabilă a servi neamului românesc împreună cu slujirea lui Dumnezeu. Iar faptul că acest neam a mai prins trei secole de existență, deși atâția s-au nevoit să-l îngroape, este o dovadă că Sfântul Antim n-a lucrat și nu s-a jertfit degeaba.

Nu s-a insistat suficient asupra a ceea ce a ținut să dea episcopul Antim Ivireanul din primele luni de păstorie: *Antologhionul* monumental și ca prezentare grafică, adevărată emblemă a noii păstorii. Este o carte de maximă importanță a Ortodoxiei post-bizantine, făcută posibilă de invenția tiparului: o sinteză a întregului cult, pe care încă din 1632 slavii din Ucraina au tradus-o și tipărit-o la Lvov în mai multe ediții cu sprijinul lui Chiril Lucaris, iar după ediția din 1638 a retipărit-o Matei Basarab în 1643 la Câmpulung, la îndemnul și cu prefața lui Udrișteă Năsturel. Dar ea a rămas fără urmări, adevărat „bloc eratic" timp de 62 de ani, până când Antim Ivireanul a retipărit-o personal („Prin osteneala iubitorului de dumnezeu kir Antim Ivireanul episcopul Râmnicului") cu toate indicațiile tipiconale traduse de el în românește, cu textele biblice – unele luate din *Mineele* lui Mitrofan – și pentru prima oară cu versiunea românească a sinaxarului sârbesc al Sfintei Cuvioase Parascheva, care va rămâne în minee până în 1892. Pe copertă citim că apare „Cu osârdia și cu toată cheltuiala preacinstitului de bun și mare neam, a lui Mihai Cantacuzino vel spătar, spre cea de obște a Besearicilor lui Hristos trebuință, și al pravoslavnicilor folos", ceea ce îl arată pe ierarhul de la Râmnic și în ipostaza de câștigător de „sponsori" pentru inițiativele sale editoriale. Toate cântările sunt rămase în slavonă și cine spune că Antim Ivireanul a tradus *Antologhionul grecesc*, tipărit tot de el la Snagov în 1697, dovedește că n-a deschis cartea!

Cartea aceasta, literalmente epocală pentru Ortodoxia post bizantină a fost suplimentată cu *Octoihul* din 1706, cu cântările rămase și ele în slavonă deocamdată, dar care aveau să fie traduse în românește și tipărite în 1712. *Octoihul* apare legat împreună cu *Antologhionul* în toate cele trei exemplare ajunse până la noi: cel de la Biblioteca Academiei Române fără foaia de titlu, prezentă însă în exemplarul de la Biblioteca Sfântului Sinod și în cel de la Cozia. Va fi preluată în 1726 în Moldova de Mitropolitul Gheorghe al IV-lea, care va tipări *Antologhionul* împreună cu *Octoihul* în același volum.

Antologhionul avea să fie tipărit în întregime în românește abia în 1737, de Climent, pe baza traducerii lui Damaschin Dascălul, cel care a fost în toate înțelesurile urmașul lui Antim Ivireanul: și ca episcop de Râmnic, și ca împlinitor al misiunii ce și-o asumase acesta în slujba limbii române. Versiunea românească tipărită de Climent a fost preluată la rândul ei în Moldova de mitropolitul Iacob Putneanul. Pornită de la Râmnic, ea a străbătut timp de două secole tot pământul românesc, dovedind cât de inspirat a fost episcopul Râmnicului cu alegerea făcută în 1705. Dar faptul că el a fost omul unui program de importanță hotărâtoare pentru tot cursul culturii române de acum înainte, program pe care l-a servit personal și pentru care și-a creat colaboratori trebuitori spre a-i asigura o rapidă victorie prin tipar, a demonstrat-o mai ales prin cele două cărți tipărite împreună în 1706.

Când mitropolitul Teodosie a trecut pragul veșniciei și, conform voinței sale testamentare, i-a urmat episcopul Râmnicului, acesta va tipări în 1712 *Octoihul* pentru prima oară integral în românește la Târgoviște, ceea ce nu reușise să ducă la capăt mitropolitul Dosoftei la Iași. Va retipări tot la Târgoviște, în 1713, în volume aparte, *Liturghierul* și *Molitvenicul* – act ctitoricesc prin care consacra programul propriu cu autoritatea de mitropolit al țării, dar și propriul loc și rol hotărâtor în istoria culturii românești, cultură căreia i-a dat toate cărțile trebuitoare spre a face ireversibil drumul pe care o așezase.

Va rămâne în seama lui Damaschin Dascălul să-i continue și desăvârșească această operă. Dar și Damaschin Dascălul a căzut sub ghilotina istoriei, care pe Antim Ivireanul și pe Constantin Brâncoveanu i-au decapitat, dar lui doar i-a interzis să publice uriașa contribuție ca traducător. Ea a rămas urmașilor în manuscris, la Râmnic, sub ocupația austriacă a Olteniei.

Damaschin l-a urmat în scaun pe Mitrofan la Buzău și apoi pe Antim Ivireanul la Râmnic, atunci când acesta a trecut pe scaunul mitropolitan. El a fost o veritabilă „clonă" a Ivireanului, și faptul că în fresca de la Govora – mănăstirea restaurată de primul – sunt reprezentați de o parte și de alta a ușii de la intrare, este o fericită inspirație a celor ce au dat această indicație pictorilor.

Ocupația austriacă a Olteniei, de aproape trei decenii (1718 – 1739), i-a interzis lui Damaschin să-și publice tezaurul de traduceri, printre care se afla și *Antologhionul* din 1705 și *Mineele* lui Mitrofan cu jumătatea esențială rămasă în slavonește. A fost un fel de repetiție la ceea ce avea să se petreacă după 227 de ani! S-a păstrat suplica sa către noua stăpânire de a i se permite să tipărească aceste cărți, dar n-a primit răspuns pozitiv. Îi va rămâne sarcina urmașului Climent, un abil diplomat. Acesta va reuși să reia tradiția tipăriturilor monumentale ale Ivireanului în 1737, când va tipări pentru prima oară *Antologhionul* deplin românesc sub ocupație străină, fiind reeditat apoi de numeroase ori în Țara Românească, în Moldova și peste munți.

Damaschin a murit căzând din picioare la ieșirea de la liturghie, doborât de un atac cerebral sau de unul de cord, poate nu fără legătură cu zbaterea sa zadarnică. Dar i-a urmat Climent, din satul Pietrarii de Jos, județul Vâlcea, pe care nimeni și nimic nu l-a mai putut opri.

După revenirea Olteniei în trupul Țării Românești și schimbările aduse de pacea din 1774 între Rusia și Imperiul Otoman, episcopul Chesarie va fi cel care va reuși să așeze cupola pe catedrala ce se clădea de la Coresi, tipărind *Mineele* de la Râmnic. Dar fiind oprit după șase volume (octombrie – martie) de o moarte suspectă, și lăsând restul de șase luni succesorului său

grec, obligat să termine cele lăsate la jumătate de predecesorul său.

O lucrare fundamentală închinată „Școlii râmnicene" de Alexandru Duțu a dezvoltat ceea ce enunțase în esență Nicolae Iorga în geniala lui sinteză tipărită în 1901: zorii renașterii naționale moderne au răsărit în această parte de țară și au fost vestiți în prefețele lui Chesarie. Puțin după aceea, în 1786, ierarhia moldovenească în frunte cu Iacob Stamati va lichida fanariotismul bisericesc cu 35 de ani înaintea celui politic, impunând ca mitropolit pe Leon Gheucă împotriva voinței domnului fanariot și Patriarhiei ecumenice, care doriseră tot un grec în urma morții lui Gavriil Callimachi.

Ceea ce impresionează mai mult ca orice în biografia și în opera împlinită de episcopul Antim la Râmnic este capacitatea sa de a crea o tradiție, adică de a obliga pe urmași să ducă mai departe ceea ce a început el.

Atunci când, după trei ani fără două luni, va fi chemat în fruntea Mitropoliei Țării Românești, își va lua rămas bun pentru totdeauna de la aceste locuri binecuvântate, ca să intre în vâltoarea care-l va înghiți. Dar numai după ce a reușit să–și ducă până la capăt programul început la Râmnic: impunerea definitivă a limbii române în cultul bisericesc și zădărnicirea în felul acesta a tuturor încercărilor de a înlocui slavonismul defunct cu un grecism sfidător și disprețuitor, profitorul unui regim politic impus de marea putere otomană timp de o sută de ani.

Ceea ce nu putuse face Dosoftei, deși a fost inițiatorul procesului, și ceea ce Șerban Cantacuzino a reușit doar pe jumătate, acestui monah georgian i-a fost dat să împlinească începând de aici, de la Râmnic, și în plus să înzestreze cultura română, de pe scaunul de mitropolit, cu o operă literară pe care trei secole n-au reușit să o îngroape în uitare.

Astăzi, Sfântul Ierarh Antim Ivireanul ne este mai mult ca oricând trebuitor cu lecția sa de acum trei secole și cu prezența sa cerească, pentru a zădărnici și încercările de a face cu neputință prăznuirea lui, în mai puțin de jumătatea anilor care au trecut de la urcarea sa în ceata sfinților, fiindcă nu vor mai fi pe lume cei în stare să o facă!

BIBLIOGRAFIE

· Antim Ivireanul, *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii, Târgoviște, 1713*. Ediție de text, introducere, studiu filologico-lingvistic, notă asupra ediției și induce de cuvinte de Alina Camil. Postfață de Eugen Munteanu. Cartea publicată cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, București, Editura Basilica, 2015.

· Ion Caproșu, *Documente referitoare la istoria orașului Iași*. Volumul II, *Acte interne (1661 – 1690)*, Iași Editura Dosoftei, 2000, p. 580. Document nr. 658.

· *Șerban Cantacuzino, Antim Ivireanul și Neofit Cretanul – promotori ai limbii române în cult.* Lucrare publicată cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, București, Editura Cuvântul vieții a Mitropoliei Munteniei și Dobrogei, 2013.

În special studiile:

· Gabriel Ștrempel, prof. univ. dr., *Molitvenicul Sfântului Antim Ivireanul – piatra de hotar în cultura bisericească și limba românească* (pp. 171 – 184).

· Gheorghe Chivu, prof. univ. dr., *Liturghierul lui Antim Ivireanul și impunerea modelului muntenesc în scrisul liturgic românesc* (pp. 185 – 193).

· Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române (secolele XVII și XVIII)*. Ediția a II-a, București, 1994.

· Mircea Păcurariu, *Episcopul Climent al Râmnicului* în „Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române", București, Editura Academiei Române, 2005 pp. 69 – 94.

· Nicolae Iorga, *Noui contribuții la istoria bisericii noastre. I. Mitropolitul Antim Ivireanul în luptă cu Ierusalimul pentru drepturile bisericii sale.* Comunicare făcută în Ședința Academiei Române la 23 noiembrie 1934. II. *Câteva acte privitoare la*

Biserica Bucovinei și Moldovei, București, tipografia „Cărților bisericești”, 1934, 19 p. Extras din „BOR”, LII, 1934, nr. 11 – 12) (BAR, II 129836).

· Alexandru Elian, *Antim Ivireanul – apărător al prerogativelor scaunului mitropolitan al Ungrovlahiei*.

· Alexandru Elian, *Antim Ivireanul ca luptător împotriva opresiunii otomane*. Ambele în volumul *Bizanțul, Biserica și cultura românească*, Iași, Editura Trinitas, 2003.

· Emil Turdeanu, *Le livre grec en Russie: l'apport des presses de Moldavie et de Valachie (1682 – 1725)*. Communication présentée au VIe Congrès international d'études byzantines, Paris, 2 aout 1948, în „Revue des études slaves”, 28, 1950, pp. 69 – 87. (și extras). Retipărit în volumul *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés Roumaines*, Leiden, E. J. Brill, 1985, pp. 297 – 315.

· Emil Turdeanu, *Les controverses des Jansénistes et la création de l'imprimerie grecque en Moldavie* apărut în *Mélanges de linguistique et de littérature offert à M. Mario Roques*, t. III, Paris, 1952, pp. 281 – 302. Retipărit în volumul citat, pp. 275 – 296.

· Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700 – 1821). Studii și texte*, București, Editura pentru literatură, 1968. În special *II. Râmnicenii și problema timpului (pp. 119 – 170)* și *Texte: Prefețele lui Chesarie. Prefețele lui Grigore Râmniceanu* (pp. 173 – 198).

· Ioan St. Lazăr, *Semnificația anilor de păstorire la Râmnic pentru viața și opera Sfântului Antim Ivireanul*, în volumul *Prea Sfințitul Gherasim, Episcopul Râmnicului la 90 de ani*. Volum îngrijit de Ioan St. Lazăr și pr. Constantin Cârstea, Râmnicu-Vâlcea, Editura Adrianso, 2004, pp. 289 – 307.

· Ioan St. Lazăr, *Sfântul Antim Ivireanul, orator creștin*, Râmnicu-Vâlcea, Editura Conphys, 2005.

· Elena-Iulia Dițoiu, *Ziua întâi a indictionului în Antologhionul lui Antim de la 1705 (despre exemplarul de la Cozia)* în *Antimiana II*, Antologie de studii, comunicări și articole editată de Centrul de studii medievale și premoderne „Antim Ivireanul”. Volum îngrijit de prof. dr. Ioan St. Lazăr, Râmnicu-Vâlcea, Editura Babel, 2012.

· Teofil Rendiuk, *Constantin Brâncoveanu și I. Mazepa. Pagini inedite de istorie în memoria remarcabilului domnitor al Munteniei Constantin Brâncoveanu și al ilustrului hatman al Ucrainei Ivan Mazepa*, București, Editura Pro universitaria, 2016.

· Teofil Rendiuk, *Hatmanul Ivan Mazepa – cunoscut și necunoscut, Kiev*, Editura Adef, 2010, pp. 363 – 445 (în limba română).

· Dan Zamfirescu, *Cartea românească de învățătură a Sfântului ierarh Varlaam, mitropolitul Moldovei*, București, Editura Roza Vânturilor, 2012/2013, capitolul IX, *Chiriacodromionul* de la Alba Iulia și *Cheia înțelesului* de Ioanichie Galeatovski, pp. 381 – 434.

· Agnes Terezia Erich și Radu Ștefan Vergatti, *Noi lumini asupra vieții Sfântului Antim Ivireanul*.

